

9. Петров Е. В. Американское руссиеведение. Словарь-справочник. [http:// petrov5. tripod.com/welcome.htm](http://petrov5.tripod.com/welcome.htm).
10. Manning R. State and Society in Stalinist Russia // *The Russian Review*. 1987. Vol. 46.
11. Viola L. *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. New York, 1987.
12. Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York, 1999; Fitzpatrick S. *Stalinism: New Directions*. London; New York, 2000; Fitzpatrick S. *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York, 1994.
13. Fitzpatrick S. *How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces* // *Russian Review*. 1993. Vol. 52. Is. 3. P. 299–321.

Н.О. Пасічник

ПОДУШНЕ ОПОДАТКУВАННЯ СЕЛЯН У ФІНАНСОВІЙ ДУМЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто подушну систему оподаткування селян Російської імперії та подано інтерпретацію цього прямого податку в роботах теоретиків і практиків фінансової діяльності ХІХ століття М. Сперанського, М. Тургенєва, В. Лебедева. Охарактеризовано трактування подушного податку, розроблене професором Харківського університету М. Алексеєнком, який заклад теоретичні основи концепції податкової системи у вітчизняній і російській фінансовій літературі.

Ключові слова: фінанси, фінансова наука, фінансове право, податки, прямі податки, система оподаткування, подушна подать.

The article describes the system of taxation of the rural class in the Russian Empire and gives interpretation of this direct tax in the works of M. Speransky, N. Turgenyev, V. Lebedev, theorists and practitioners of the financial activity of the nineteenth century. The article characterizes the interpretation of the poll tax designed by M. Alekseyenko, professor of Kharkiv University, who laid the theoretical foundations of the concept of the tax system in the Soviet Union and Russian financial literature.

Key words: finance, financial science, financial law, taxes, direct taxes, the tax system, the head tax.

Реалії економічної і фінансової історії Російської імперії ХІХ ст. зумовили відхід від ідеї саморегулювання ринкової економіки класичної школи політичної економії і сприяли обґрунтуванню фінансового механізму державного регулювання економіки через податково-бюджетні та грошово-кредитні механізми. Першими дослідниками розвитку фінансальних питань фінансової науки в Російській імперії в ХІХ ст. були теоретики і практики фінансової і фінансово-правової думки того часу: М. Тургенєв, І. Горлов, М. Орлов, Ф. Мільгаузен. На українських теренах аналогічні дослідження здійснювали М. Алексеєнко, І. Патлаєвський, Г. Сидоренко.

Протягом тривалого періоду після жовтневих подій 1917 року проблеми історії податкової політики Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. не були актуальними серед радянських науковців, хоча й вивчалися в наукових дослідженнях Є. Сташевського, А. Буковецького, Д. Буткова. У другій половині ХХ ст. наукові розвідки з порушеної нами тематики активізувалися – з'явилися праці А. Погребінського, С. Троїцького, П. Хромова, С. Струмліна, В. Неупокоєва, В. Потаніна.

На сучасному етапі значна кількість досліджень розглядають як загальні, так і конкретні проблеми розвитку фінансів та фінансового права в історичній ретроспективі. Серед таких історико-правових досліджень необхідно відзначити ряд публікацій: монографію українського історика В. Орлика «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період» (2007 р.) [1]; монографію В. Жвалюка «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності» (2001 р.) [2]. У науковому дослідженні О. Гуржія та В. Орлика [3] розглянуто історію оподаткування сільського населення України з ХVІІ до середини ХІХ ст., висвітлено структуру та еволюцію різних груп сільських мешканців у взаємозв'язку з їхніми фінансальними зобов'язаннями. Автори комплексно дослідили особливості становлення та діяльності основних інституцій реалізації податкової політики на тлі складних і часто непослідовних дій урядових структур, вивчають процеси поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування в українських губерніях крізь призму станових, етнічних та регіональних складових фінансальної політики в українському селі. Також можна назвати роботи, в яких розглянуто окремі аспекти зазначеної теми. Це дослідження О. Бакаєвої А. Нечая, В. Небрат, С. Орлик, А. Масленнікової та інших. Незважаючи на наявну історіографічну спадщину, предметнішого вивчення потребує подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії ХІХ ст., що і є метою пропонованої статті.

У ХІХ ст. фінансова наука виокремилася у самостійну галузь економіко-правових знань, що, очевидно, сприяло розвитку теорії податків, а самі податки стали розглядатися як частина теорії державних фінансів. У центрі уваги теоретичних досліджень із податків та оподаткування були: визначення сутності податку та основних його елементів; формування цілісної податкової системи, яка забезпечує фінансові потреби держави на регулярній основі; розподіл податкового тягара в суспільстві; визначення об'єктів оподаткування та оцінка впливу вибору об'єктів на поточний стан економіки; розвиток принципів оподаткування, котрі дозволяють згодом закласти обґрунтовані підходи до вибору методів і засобів податкової політики держави; обґрунтування видів ставок, що використовуються в податковій системі, та видів ставок щодо окремих податків; розвиток концепції перекладання податків [4].

На початку ХІХ ст. однією із перших праць, присвячених фінансам Російської імперії та управлінню ними, став «План фінансів» М. Сперанського [5], складений 1810 р. за дорученням Олександра І. Ця робота стала своєрідною програмою перетворення російських фінансів і містила короткострокові та довготривалі дії щодо основних напрямів фінансової політики. М. Сперанський виступав за реформування прямих податків і запровадження земельного податку, пропонував відмовитися від подушної та оброчної податей, які, на його думку, були поземельними зборами, «але заснованими за правилами досить недостатніми і неправильними». Земельний податок, на його переконання, повинен з часом «стати головним джерелом державних доходів» [5, 93].

Важливою подією у розвитку теорії фінансів стало опублікування у 1818 р. роботи М. Тургенєва «Досвід теорії податків» [6], яка була теоретичним дослідженням основ податкової і грошової систем. Автор охарактеризував земельний податок та його фінансово-правові основи. Відповідно до запропонованої ним класифікації, податки від прибутків із землі він розділив на такі: а) податки з чистого доходу; б) податки з доходу від рудокопних заводів; в) податки з будівель.

Російський фінансист В. Лебедев, досліджуючи історію земельного податку, детально розглянувши питання його правового регулювання в європейських державах і критично проаналізувавши всі доводи «за» і «проти» земельного податку, зазначав, що саме доходи від землі слугували джерелом питного доходу, подушної та оброчної податей, але вони не були земельними податками і їх заміна дійсною земельною податтю, поширеною на землі усіх станів, була найважливішою в справі реформування податкової системи у другій половині XIX ст. [7]. Водночас дослідник ухилився від відповіді на основне питання, яке мало політичне забарвлення: хто і як повинен платити земельний податок в Росії після скасування кріпосного права [8].

Значний внесок в загальну теорію податків зробив відомий професор Харківського університету М. Алексеєнко [9–11], заклавши основи теоретичного осмислення природи податків у вітчизняній і російській фінансовій думці. У контексті цієї статті ми розглянемо лише трактування автором подушної податі. М. Алексеєнко в роботі «Действующее законодательство о прямых налогах» (1879 р.) [10] подушну подать проаналізував у першій главі. Цей податок, на думку вченого, з-поміж прямих податків посідає перше місце як за сумою надходжень від її стягнення, так і за значенням залучення селянства до сплати податків. Науковець подає історичні відомості щодо введення подушної податі за часи Петра I для утримання армії; визначає предмет оподаткування – «податна душа»; подає статистичну інформацію про розмір податку з різних підданих на початковому етапі (до перепису 1784 року) – з сільського населення по 80 копійок, а з міщан – по 1 рублю 20 копійок. М. Алексеєнко на основі аналізу значного масиву статистичної інформації показує посилення податкового тиску в подальшому, внаслідок чого селяни «приходили в крайнее и всеконечное разорение», а в «уездах воровства и разбои и крестьянские побеги чинятся» [10, 7]. Протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. зростає до 3,3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 року, після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом [12]. М. Алексеєнко зазначає, що причинами, які сприяли зростанню подушної, були такі: скорочення земельних наділів; збільшення державних витрат на фінансування армії внаслідок збільшення її чисельності; зменшення доходів казни через зняття асигнацій. Автор наводить посилання на урядовий маніфест 1810 року, в якому для виправдовування підвищення подушної зазначається, що «возвышение цен на предметы потребления, от расширения промышленности и умножения населения прибыли сельского хозяйства увеличились вдвое и втрое, а доходы казны вследствие понижения ассигнаций уменьшились» і робить

висновок, що мотиви, визначені в цьому та різноманітних інших указах про підвищення подушної, є непереконливі. Після детального аналізу подушної податі М. Алексеєнко визначає її характерні риси з точки зору зручності цього прямого податку для фінансової адміністрації та незручності й невідповідності для платників: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується з окремих товариств (відповідно, розраховується на незмінну чисельність населення); 2) загальна сума подушної визначається наперед і залишається незмінною протягом декількох років (автор зазначає, що цього ефекту можна досягнути за допомогою перекладання податків); 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку, відповідно спрощується діяльність фінансової адміністрації і забезпечуються податкові надходження; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природний приріст населення та збільшення окладів [10, 32–34]. Для платників недоліки подушної податі полягають у тому, що невраховані: територіальні відмінності господарювання; розряди селян з позицій їх фінансової самостійності; податі нараховується ревізно, а сплачує її наявне населення. М. Алексеєнко робить висновок, що розподіл подушної між окремими поселеннями є неурівненим, а умовою, необхідною для досягнення рівномірності розподілу подушної податі між окремими платниками, повинно бути обштинне землеволодіння і земельне паювання [10, 35]. Українські селяни в умовах істотної диференціації земельних наділів були зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміни її поземельним податком [2, 34].

1859 року створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка дійшла висновку, що без відміни подушного оподаткування неможливо досягнути істотного поліпшення системи прямих податків [13, 24]. З 1887 року за рішенням Державної Думи було відмінено стягнення подушної податі з усіх розрядів населення, крім Сибіру [14].

Отже, розвиток української та російської фінансової думки у XIX ст. сприяв тому, що у другій половині XIX ст. відбулися зміни в оподаткуванні селянства Наддніпрянської України.

1. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

2. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / В.Р. Жвалюк / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атака, 2001. – 176 с.

3. Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / О. І. Гуржій, В. М. Орлик / Відп. ред.: Смолій В. А. НАН України. Інститут історії України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Науково-дослідний інститут селянства. – Черкаси: Ант, 2011. – 196 с.

4. Дадашев А.З. Курс лекцій по блоку навчальних дисциплін з податків та оподаткування. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://epi.cc.ua/kurs-lectsiy-bloku-uchebnyih-distitsiplin.html>

5. Сперанский М. М. План финансов / М. М. Сперанский / У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 35–99.

6. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. / Н.И. Тургенев. – СПб., 1818.

7. Лебедев В. О поземельном налоге. / В.О. Лебедев. –

СПб., 1868. – 254 с.

8. Лишко С. В. Земельне оподаткування в економічній політиці та його правове регулювання в наукових студіях економістів XVII–XIX ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=56029>

9. Алексеенко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сэя, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля. / М. М. Алексеенко. – Харьков, 1870. – XXXVI – 171 с.

10. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. / М. М. Алексеенко. – СПб., 1879. – VII – 242 с.

11. Алексеенко М. М. Общая теория переложения налогов. / М. М. Алексеенко. – Харьков, 1870.

12. ПЗС. – 2-е. – т. 14. – О. 1. – СПб: Тип. П Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. – № 12867

13. Труды комиссии для пересмотра системы податей. – Т. III. – Ч. 1. – СПб., 1859. – С. 24.

14. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/81128

Ю.П. Присяжнюк, А.В. Новак

СЕЛЯНИ В ПОГЛЯДАХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: НОВІТНІ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У контексті перспектив застосування відповідної методології досліджень українського селянства в поглядах інтелектуалів Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. простежено деякі теоретичні підходи, що набули поширення в новітній європейській історіографії.

Ключові слова: теорія історії, академічна та неконвенційна історія, селяни, інтелігенція.

The author has analyzed some theoretical methods (widely used in the new other European historiography) according to the prospects of applying the corresponding methodology of research on the Ukrainian peasantry in the views of intellectuals of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century.

Key words: theory of history, academic and nonconventional history, peasants, intellectuals.

Думка, до якої тепер часто повертаються провідні західні історики, не може залишати байдужими служителів Клію України: чинна теоретична історична рефлексія суттєво поступається відносно динамічному поступу теорії багатьох інших дисциплін. І наводять приклади «більш динамічних» археології, антропології, соціології, політології. Кажучи інакше, історики уже не надто влаштовують постмодерністські підходи, котрі ще нещодавно здавалися методологічно невразливими. Основний суб'єкт нинішньої порції критики – нова гуманітаристика з її швидко зростаючим потенціалом. Також інші чинники, зокрема т.зв. «травматичний досвід» історії, який виявилось важко трактувати традиційним реалістичним стилем.

Не менш чутливою лишається проблема представлення історичного знання. Відносно недавно з'явилися такі моделі презентації минулого, як діалог, фільм, писання фрагментами, комікс, інтернет-сторінки тощо. Українські історики мають не надто великий досвід подібної практики, проте вони також не повинні пасти задніх, позаяк не можуть «обійтися без вивчення конкретного дослідницького матеріалу» [1, 207].

Водночас прощання істориків із позитивізмом виявилось тривалим, болючим і не завжди переконалим. Насамперед тому, що численні спроби віднайти йому гідну альтернативу, які можна спостерігати ще з другої чверті ХХ ст., були не завжди вдалими. У новітній період такі інноваційні рефлексії отримали різні назви. Польські історики, що активно співпрацюють із західними колегами, окреслюють їх такими поняттями: «нестандартні моделі дослідження» (Анджей Ф. Грабський), «нова/новітня історіографія», «нестандартні засади дослідження» (Єжи Топольський), «некласична історіографія» (Войцех Вжосек), «альтернативна історія» (Ева Доманська) [1, 94]. Власне англо-американські теоретики історії найчастіше вживають назву «неконвенційна історія». Вона означає історію, яка відходить від прийнятих стандартів наукового пошуку й представлення минулого та пропонується своєрідним виходом із тієї кризи, яку переживає конвенційна (тобто академічна, що дотримується усталених правил) історіографія.

У новітній історіографії не втрачає свого пріоритету міждисциплінарний підхід. Перспективним видається співпраця передусім із деантропоцентричними гуманітарними науками (біогуманітаристикою, екологічною гуманітаристикою тощо). Такою ж мірою зберігається тенденція практикування тепер широко знаної мультидисциплінарної рефлексії над минулим. Усе це тісно пов'язано з відомим вектором «людноцентризму», котрий відтепер набуває дещо модифікованого значення – акценти, зокрема, зміщуються в площину «спільності, учасницької демократії та видової солідарності» [1, 7]. Це змінює ракурс практичних, по суті мікроісторичних студій на «сповнений конфліктів і дилем способів життя в малих громадах, де важливими є ідеї спільноти, дружби, гостинності, міжлюдських зв'язків, неортодоксальної віри та справедливості...» [1, 7–8].

Мета розвідки – прояснити мотиви використання переваг неконвенційної історії при дослідженні поглядів українських інтелектуалів Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. на селян (народ). При цьому зважимо на те засадничче положення, що прикінцеве місце неконвенційної історії знаходиться не на маргінесах сучасної історіографії, а власне в ній.

Зазвичай історик уявляє людину в контексті суспільних явищ та еволюційних процесів, що так чи інакше охоплюють усі сфери її життєбуття. Тобто будь-яка історична особа – від політика до підданого/громадянина, від аристократа до простолюдина – завжди має тлумачитися у зв'язках із іншими людьми. У системі залежності та взаємодії, у котрих вона існувала й діяла. При цьому буває надто складно виявляти межі перетікання міркувань, симпатій, ідеологічних поглядів, інтересів. Отак свого часу М. Драгоманов, коли дізнався про просвітницьку діяльність молодих галичан, що поширювалася на простий люд, у листі до Мелітона Бучинського писав: «Я бь осмѣлился дати совѣти: старатись, щобъ у кожній громаді завести бібліотеку, въ котрій бы были якъ можно повнѣйше зібрані твори нашої... словесности» [2, 11]. На запитання Бучинського про «волю селян» М. Драгоманов фактично подав лише аналіз іменних указів 1861–1863 рр. та зупинився на передумовах реформ, проте про народ, власне селян, розмови взагалі уникнув. Принагідно дорікнув еліті: «Горе...